

Տ. ՄԱՏԹԵՈՍ ԱԲԵՂԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՆԱԹԻՃԱՎԱՆՔԸ ԴԱՐԵՐԻ ՆՈՒՎՈՒՅԹՈՒՄ

Հառիճավանքի հռչակավոր մեմաստանը գտնվում է Արագած լեռան հյուսիսային կողմի լանջերից մեկի ստորոտին, որտեղ Ծիրակ գավառի հարավային սահմանն է և Ղփչաղ (Հառիճ) գյուղը՝ իր վայելուչ դիրքով ու համանուն վանքով: Արագածի փեշերին սփռված ընդարձակ դաշտերի ու հովիտների մեջ արևմուտքից և հարավից երկու քարածալո ձորեր կան, որոնք գաղիվայր իջնելով՝ առաջին բարձրավանդակ բլուրի մոտ միանում են իրար, որտեղ մեմաստանն է: Մաքուր և սառնորակ աղբյուրների ջրերը խոխոջալով հոսում են ձորերով ամբողջ տարին: Իսկ մաքուր ու առողջարար լեռնային օդը, միախառնվելով բնության ու մարդկանց ստեղծած հրաշալիքներին, այնտեղ գտնվողին հոգեկան մեծ բավականություն է պարգևում:

Հին պատմական հիշատակարաններն ու սկզբնաղբյուրները Հառիճի անունը շատ քիչ են հիշատակում: Առաջին վկայությունը գտնում ենք ԺԲ դարի երկրորդ կեսի հեղինակ Մխիթար Անեցու մոտ¹: Պատմիչը գրում է, որ «Ի խնդրոյ հար Հառիճայի Գրիգորոյ»: ԺԳ դարում Հառիճը ուրիշ վանքերի թվում հիշվում է Վարդան Վարդապետի² աշխարհագրության մեջ:

Մի կարճ հիշատակություն Հառիճի վանքի մասին կատարում է Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսը (կթղ. 1763-1780 թթ.): Երջանկահիշատակ հայրապետն իր «Ջամբո»³ աշխատության մեջ հիշատակում է, որ «վանքս այս (որ ի Ծիրակ Գաւառի) նախապէս հիմնադրեցեալ է ի թուոջ ՅԽԴ. (895), ի Սմբատ թագաւորէ Բագրատունւոյ»: Նույն աշխատության մեջ ասում է նաև, որ Ղփչաղի վանքի վիճակներն են Ղփչաղը և Ծիրակը:

Հառիճա վանքի մասին վկայություն ենք գտնում նաև Զաքարիա⁴ սարկավագի Պատ-

¹ Մխիթար Անեցի երեց - 12-րդ դարի 2-րդ կեսի հայ պարմիչ: Եղել է Անիի Կաթողիկե մայր փառաքի ալագ երեցր: Հառիճի վանքի վանահայր Գրիգոր վարդապետի խնդրանքով գրել է Հայոց պարմություն, որն սկսվում է Պարույր Սկայորբու գահակալությունից Ն. Ք. 7-րդ դար) և հասնում մինչև խաչակրաց արշավանքները (11-12-րդ դդ.):

² Վարդան Արևելցի պարմիչն է, Գանձակ Խորվիրապ (1198-1271), պարմագիր, աշխարհագրագետ, մեկնիչ, փիլիսոփա, թարգմանիչ, մանկավարժ, հասարակական և եկեղեցական գործիչ: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում և Նոր-Գեփիկ վանքում, ուր աշակերպել է Մխիթար Գոշին: Տիրապետել է մի քանի լեզուների (երբայերեն, ասորերեն, հունարեն, լատիներեն, պարսկերեն), ծավալել է ուսումնագիտական բեղմնավոր գործունեություն և թողել է մարենագրական հարուստ ժառանգություն (120 սրբեղծագործություն): «Աշխարհացույցը» բաղկացած է չորս մասերից, որտեղ կան աշխարհագրական-տեղագրական կարևոր տեղեկություններ: Արժեքավոր է հարկապես Հայաստանին վերաբերող հարվածը, որտեղ նկարագրվում է հին և միջնադարյան Հայաստանի վարչարարածքային բաժանումը, գավառների, քաղաքների, գյուղերի և վանքերի տեղադրությունը:

³ «Ջամբո»-ն Հայաստանի կյանքի և հողային հարաբերությունների պարմության ուսումնասիրման արժեքավոր սկզբնաղբյուր է: Աշխարհությունը բաղկացած է 25 գլուխներից, որտեղ համառոտակի շարադրված է հայ եկեղեցու պարմությունը: Վերջին գլուխը նվիրված է Երևանի խանության փարածքում գրված 21 վանքերին:

⁴ Զաքարիա Քանաքեռցի - հայ պարմագիր (1627-1699, Հովհաննավանք), ուսումն ստացել է Հովհաննավանքում, որտեղ ձեռնադրվել է սարկավագ և զբաղվել ուսուցչությամբ: Նրա Պարմությունը բաղկացած է երեք մասից,

մության մեջ (Գ հատոր, գլ. Ը) նա գրում է, որ Զաքարե Սպասալարը կառուցեց «յեզերսն Արագածու զՅովհաննու վանք, զՀատիճու վանք, զՏեղերու վանք և այլն»։ Իսկ Զ գլխում ասում է, որ Հովհաննես Խոտավետացի անվամբ մեկը իր ականջով լսել է, որ Փիլիպպոս Ա Աղբակեցի կաթողիկոսը (կթղ. 1633-1655 թթ.) հարցրել է Ապարանցի Մելիք Հովասափին թե ո՞ր վանքի թեմն է Ապարանը, Մելիք Հովասափը պատասխանել է, թե Քասախ գետից մինչև Ղփչաղ Ս. Կարապետի, այսինքն՝ Հովհաննու վանքի թեմն է։ Վերոհիշյալ պատմիչների տված տեղեկություններից երևում է, որ ԺԷ դարում Հատիճի վանքը կանգուն է եղել և ունեցել է իր առանձին թեմը։ Այս շրջանը համընկել է Մովսես և Փիլիպպոս նշանավոր կաթողիկոսների զահակալության ժամանակներին։ Նրանց ջանքերի շնորհիվ է, որ պարսկական տիրապետության շրջանում նորոգվում են Ս. Էջմիածինն ու շատ վանքեր։

Ծիրակի գավառի վանքերն ու մենաստանները հիմնադրվել են Բագրատունյաց թագավորության շրջանում Աբասի օրոք 10-րդ դարում, երբ Հայաստանում պատերազմական խռովություններից հետո խաղաղություն հաստատվեց։ Այդ ժամանակ գաղթականներն ու փախստականները վերադառնում էին Հայաստան և նրանց հետ՝ նաև կրոնավորները, որոնք Հունաց Ռոմանոս⁵ կայսեր հալածանքներից տարագիր էին եղել։ Կրոնավորները, անցնելով Ծիրակի գավառը, տեղի հնուց մնացած վանքերը վերստին նորոգում են, ինչպես նաև մեծամեծ նոր վանքեր են կառուցում։ Այս մասին են վկայում Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը (ԴԳ դար) և Ստեփանոս Տարոնացի Ասողիկը՝ (Ժ դարի երկրորդ կես)։

Իսկ Վարդան պատմագիրն ասում է. «Ծիրակ գաւառն, ուր կան սուրբ ուխտքն Հոռոմոս և Մարմաշէն և Կարմրաձոր, Դպրեվանք և Հատիճալ»⁶։

Պատմիչների այս տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ Ծիրակի գավառում Հատիճի մենաստանը ևս վերականգնվում և հիմնովին վերակառուցվում է «Ի պէտս կրօնաւորացն»։ Հնարավոր է, որ պատերազմական իրավիճակների պատճառով մենաստանը գտնվելիս է եղել լքյալ վիճակում, որովհետև, ինչպես երևում է պատմիչի տեղեկություններից, Հատիճա վանքը եղել է Աբաս թագավորի օրերից և կրոնավորների գալուց էլ շատ ավելի առաջ։ Այս փաստը հաստատում են մենաստանում եղած վաղեմի արձանագրությունները, որոնց թվականները 10-րդ դարից էլ առաջ է անցնում։ Այսպիսի արձանագրություններ կան հիմնավորց գերեզմանատանը, որտեղ և գտնվում է Ս. Հարություն մատուռը, որի ներքևում գրված է՝ «ի թուականին Հայոց՝ ԻԱ=572»։ (Այս փաստը հաղորդում է Աբել վրդ. Մխիթարյանը)⁷։ Երկրորդը՝ Հատիճի մենաստանի սկզբնավորումը կապվում

սկսվում է Արշակունիների թագավորության և Մասանյան դինաստիայի հասարակական ժամանակներից և հասնում մինչև 1699 թ.։ Երկրի հիմնական և արժեքավոր մասը 17-րդ դարի պարմությունն է, որը Զաքարիան շարադրել է որպես ականապես։

⁵ Ռոմանոս կայսր - Ռ. Լակ ապենոս (ծն. թ. անհայտ - վախճ. 948 թ.) հայազգի կայսր 920-948 թթ.։ Եղել է ծովակալ, սրացել է մագիստրոսի և կեսարի պարվո աստիճաններ, հռչակվել է կայսերակից, ապա կայսր։ 922 թ.-ին մեծ բանակ է ուղարկել Դվինի ամիրա Սպուբի դեմ, սակայն վերջինս Աշոտ Բ-ի օգնությամբ վրարել է բյուզանդացիներին։

⁶ Վարդան պարմագիր։

⁷ Աբել վրդ. Մխիթարյան, «Պարմություն մենաստանին Նախճոյ ի Շիրակ», Թիֆլիս, 1856, էջ 13։

Է Սարգիս Ժոն կրոնավորի կողմից Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցման հետ: Եկեղեցու շինության արձանագրությունը գտնվում է եկեղեցու արևմտյան պատի ճակատին և առանց թվագրման է:

«Ես Սարգիս Ժոն շինեցի զեկեղեցիս, և ի քրտանց իմոց ետու այլ ընծայի ի սուրբ ուխտս. և Հայր Համազասպս սահմանեաց, որ ի Սարգսի եւ ի Բագոսի տանի Բ. ար պատարագէն զՔրիստոս յիմ անուն»: Ըստ Աբել վրդ.-ի՝ կառուցվել է 970-975 թթ.⁸: Եվ սակայն ճարտարապետական և կառուցողական ոճով բնորոշ է 7-րդ դարին:

Այս արձանագրությունից էլ հայտնի է դառնում, որ նախքան Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցումը կային մենաստանը և վանքի առաջնորդը, բայց թե ո՞ր եկեղեցու և ի՞նչ անվամբ հայտնի չէ: Միգուցէ դա Քրիստոսի Ս. Հարություն եկեղեցի՞ն է եղել: Հայտնի է նաև, որ 10-րդ դարում Սարգիս Ժոն անունով կրոնավորը, որը եղել է Հոռոմոսի վանքի առաջնորդը և Հատիճի Ս. Գրիգոր եկեղեցուց հետո կառուցել է Կարմիր վանքը Ղզըլքիլիսա կոչվող գյուղում՝ համաձայն եկեղեցու վրա եղած արձանագրության: Ղզըլքիլիսա գյուղը գտնվում է Ծիրակի գավառում, Ախուրյան գետի եզերքին, Հոռոմոսի վանքի մոտ: Եկեղեցին նույնպես Ս. Գրիգորի անվամբ է կոչվում⁹: (Սարգիս Ժոնը 979-ին հիմնել է վերոհիշյալ եկեղեցին և վախճանվել 985 թ.՝ անավարտ թողնելով այն):

Հատիճի հին գերեզմանատանն է գտնվում երջանիկ ծերունի Գրիգոր վարդապետի տապանաքարը, որի վրա կա հետևյալ արձանագրությունը. «Այս է հանգիստ երջանիկ ծերունի սուրբ հայր Գրիգորի. առաջին առաջնորդի երկրորդ շինության սուրբ ուխտիս որ էր ուսուցիչ եւ արիմակ բարեաց ամենեցուն. աղաչեմք որք երկրպագէք Սուրբ խաչիս ասացէք Աստուած Յիշեսցէ զՀայր Գրիգորի յողորմութեան իւրում եւ զգրիչս եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ. Ամէն. ի թիւ հայոց ՌԳ (1185)»: Իսկ եկեղեցու արևելյան պատին հարավային կողմից կա այսպիսի մեկ այլ արձանագրություն.

«Ես Գրիգոր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հատիճայի շինեցի զտեղի սննդեան իմոյ ի հարիրամեայ կործանմանէն...»: Այս արձանագրությունը թվական չունի: Աբել վրդ. գտնում է, որ այս երկու արձանագրությունների Գրիգորը նույն մարդն է, իսկ Հ. Եղիազարյանը տապանագրության թվականը դնում է ՌՄԻԲ 1773¹⁰, որով էլ նա տարբերում է երկու Գրիգորներին:

Ինչպես հայտնի է պատմությունից, երբ ընկնում է Անի, վերանում է Բագրատունիների թագավորությունը, Արարատյան մահաճը Ծիրակ գավառով անցնում է թշնամիների ձեռքը: Այդ ընթացքում ամայանում ու ավերվում են ողջ երկիրն ու վանքերը: Այս դեպքերի ընթացքում է, որ 100 տարի, սկսած 1079 թվականից, ամայի վիճակում է մնում Հատիճա վանքը, մինչև որ Արևելյան Հայաստանում հաստատվում է Զաքարյանների իշխանությունը՝ Անի մայրաքաղաքով: Զաքարյանները ջերմ հայրենասեր հայ իշխաններ էին՝ մեծապես մտահոգված իրենց երկրի և ժողովրդի ճակատագրով: Զաքարյանների օրոք Արևելյան Հայաստանը ապրում է տնտեսական և մշակութային բուռն վերելք: Ծաղկում է մանավանդ եկեղեցաշինությունը: «Ծինեցան բազում վանորայք, որ ի վաղուց ժամանակի

⁸ Նույնը, էջ 17:

⁹ Նույնը, էջ 15, 18:

¹⁰ Ն. Եղիազարյան, «Հատիճա վանքը և նրա վիմագրությունը», «Էջմիածին», 1956:

անտի աւերեալ էին և ի հենիցն (գող ավազակ Իսմայէլի - թուրքերի,- գրում է Կիրակոս Գանձակեցին) և շարունակում. «Վերստին նորոգեցան եկեղեցիք... շինեցան նոր եկեղեցիք և վանորայք, որ ի հնուցն չև էին լեալ»։ Զաքարյանները և Ժամանակի հայ իշխանները հոգ էին տանում վանքերի գոյության համար, նվիրում էին ընդարձակ հողեր, այգիներ և ամեն կերպ նպաստում հայ մշակույթի զարգացմանը՝ վանքերի միջոցով և վանակա-նության ջանքերով։ Այս իմանում ենք եկեղեցական արձանագրություններից։

1184 թ.-ին Զաքարիա ամիրսպասալարը և նրա եղբայր Իվանե աթաբեկը վրաց Թա-մար թագուհուց ստանում են սպարապետությունը և շատ քաջության գործեր են կատա-րում (ըստ Կիրակոս Գանձակեցու, նաև «Հայոց պատմության» հեղինակ Մ. Չամչյանի)¹¹։ Այս Ժամանակ է, որ Գրիգոր վարդապետը, 1179-ին դառնալով առաջնորդ, վերականգ-նում է վանքը «ի հարիրամեայ կործանմանէն» և մահանում է 1185 թ.-ի (ՈԼԴ) (տե՛ս վի-մագրությունները)։

Ըստ Աբել վրդ. Մխիթարյանի¹² վկայության՝ եկեղեցու պատի արձանագրությունում հիշատակված Գրիգորը և գերեզմանոցի տապանագրում հիշվող Գրիգորը նույն անձն է։ Իսկ Հ. Եղիազարյանը¹³ գտնում է, որ դա շփոթություն է, և այս Գրիգորները տարբեր մարդիկ են և տապանագրության թվականը համարում է՝ ՌՄԻԲ (1773 թ.)։

Գրիգոր վարդապետի մահից յոթ տարի հետո առաջնորդ է դառնում Հայր Պետրոսը։ Այս մասին տեղեկացնում է եկեղեցու արևելյան պատի հարավակողմի արձանագրությու-նը. «Կաման Աստուծոյ մենք Հառիճեցիքս հայր Պետրոս և այլ եղբայրքս սահմանեցաք ի տանի տապանակին իմ ի մատուռն պատարագել զՔրիստոս յանուն Գրիգորոյ փոխա-նակ արդեամբն իւրոց. ի թուին ՈԽԱ (1192)։ Պետրոս վարդապետը, ինչպես ցույց են տա-լիս արձանագրությունները, Հառիճա վանքի առաջնորդն է եղել երեսունհինգ տարի։ Նրա առաջնորդության շրջանում է, որ Զաքարե սպասալարը իր նախկին տերերից (հա-վանաբար Պահլավունիներից), դրամով գնում է Հառիճա վանքը ողջ ունեցվածքով և սահմաններով։ 1201 թվականին նույն Պետրոս վարդապետի Ժամանակ կառուցվում է ամրոց՝ Կաթուղիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցին և մի շարք կալվածքներ է նվիրում վան-քին, այդ թվում՝ իր սեփական Մոկորիս¹⁴ (այժմ Պարնի) գյուղը։

Ուսումնասիրողները տարբեր անուններով են հիշատակում գյուղը. Աբել վարդապե-տը՝ Մոկորիս¹⁵, Ծախաթունյանը¹⁶՝ Մոդորիոն, իսկ Հ. Եղիազարյանը՝ Սառնաղբյուր։ Հառիճա վանքում կառուցումների, նրա ունեցած կալվածքների մասին այս արժեքավոր տեղեկությունները տալիս են Ս. Աստվածածին հոյակապ եկեղեցու վրա եղած արձանագ-րությունները։

Սրանից հետո, նախնյաց սովորության համաձայն, իր զավակների, կնոջ, իր հիշատա-կը հավերժացնող անմահ գործ է կատարում Վահրամ Հեճուպ Աստվածասեր իշխանը՝

¹¹ Մ. Չամչյան, հ. 3, էջ 149։

¹² Աբել վրդ. Մխիթարյան, «Պատմություն մենասպանին Հառիճոյ ի Շիրակ», Թիֆլիս, 1856 թ.։

¹³ Հ. Եղիազարյան, «Հառիճավանքը և նրա վիմագրությունները», «Էջմիածին», 1956։

¹⁴ Վանքի պապին եղող արձանագրությունների մեջ «Մոկորիս» է։

¹⁵ Աբել վրդ. Մխիթարյան, «Պատմություն մենասպանին Հառիճոյ ի Շիրակ», Թիֆլիս, 1856, էջ 23։

¹⁶ Նովի. արք. Շախաթունյան, «սպրազություն...» Տ. Բ., էջ 266։

կառուցելով բարձրարվեստ գավիթը: Այս հրաշակատույց ժամատունը կից է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն, որի արևմտյան դուռը բացվում է ժամատան մեջ: Ըստ արձանագրության՝ այն կառուցվել է Հայր Հովհաննեսի և Տեր Համազասպի առաջնորդության շրջանում: Արձանագրությունը թվական չունի, սակայն հարևանությամբ կան մոտ եղող թվակիր ուրիշ արձանագրություններ, որտեղ դարձյալ հիշատակվում են Տեր Համազասպը և Հայր Հովհաննեսը: Բայց արդյո՞ք սրանք վերոհիշյալ անձնավորություններն են՝ ստույգ հայտնի չէ, որովհետև, ինչպես ասացինք, արձանագրությունը թվական չունի: Բայց ենթադրելի է, որ պետք է կառուցված լինի 13-րդ դարի 1-ին քառորդի վերջին կամ 2-րդի սկզբին: Այս Վահրամ Հեջուպի իշխանը մենաստանի արևելյան կողմի լեռների լանջերում գտնվող ձորակի ապարածների միջից ջուր է բերում վանքի համար, որ արձանագրության մեջ հիշատակվում է «միս ջուր» անվամբ: Իսկ Աբել վարդապետը¹⁷ հիշատակում է, որ Վահրամ Հեջուպի բերած ջուրը, որ գալիս էր խողովակներով, հավանաբար խափանվել էր ավերումներից: Նա կատարում է ևս մի հիշատակություն, որ խողովակավոր այդ ջրատարը եղել է նաև 1851 թ.-ին, որ իր ծախսով նորոգել ու ջուրը նորից վանք է բերել Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Խաչատուր Ասլանյան Բայազետցին:

Այս շրջանի արձանագրությունների վերաբերյալ վերջին թվագրումը 1235 թվականն է: Պատմությունից հայտնի է, որ 1235-ից սկսված մոնղոլա-թաթարական արշավանքներից ավերվեցին ու ամայացան Հայաստան երկիրը, այդ թվում և՛ Հառիճա վանքն ու գյուղը: Դրանից հետո՝ մինչև 17-18-րդ դարերը, Հառիճա վանքի մասին չենք հանդիպում հիշատակության ո՛չ պատմական սկզբնաղբյուրներում և ո՛չ էլ վիմագրություններում: Բայց Հովհաննես եպիսկոպոս Ծախաթունյանը «Ստորագրութեան...» երկրորդ հատորի մեջ ունի մի արձանագրություն, որ թվագրված է՝ 29 Գ. (1334): Այս արձանագրությունը կարդալիս զգացվում են լեզվական և ոճական տարբերություններ արձանագրություններից:

Նաև Աբել վարդապետը¹⁸ իր աշխատության մեջ անկարելի է համարում, որ այդքան երկար պատմական ժամանակահատվածում Հառիճա վանքը հաստատուն չլիներ: Այլ ինչպես, որ չգիտենք վանահայրերի ու առաջնորդների անուններն ու թվական շարունակությունը վանքի հիմնադրումից մինչև հարյուրամյա կործանումը, որովհետև պատմական աղբյուրներն ու արձանագրությունները տեղեկություն չեն տալիս, բայց անշուշտ, ինչպես որ երևում է արձանագրությունից, Սարգիս Ծոնի և իր ժամանակի առաջնորդ հայր Համազասպից և առաջ և հետո եղել են միայնակյացներ և նրանց առաջնորդ վանահայրեր, այնպես էլ այդ շրջանում պետք է, որ վանքը հաստատուն եղած լինի: Կան տեղեկություններ, որ մինչև Ծախ Աբասի կողմից հայ բնակչության զանգվածային տեղահանումներն ու զերությունը (1604 թ.) Ծիրակի գավառն ու իր Աստվածաշեն մենաստանները զերծ են եղել խանական շահատակություններից: Այս շրջանում է, որ, ըստ ականատեսների պատմածների, տուժել է Հառիճա վանքը և դրանից հետո է, որ վանքը կորցրել է իր կանոնավոր վիճակը, այսինքն՝ չի ունեցել հաստատուն միաբանություն: Վարդապետները պատահմամբ եկել են, մնացել մի տարի, հետո նորից թողել ու գնացել են՝ վանքը թողնելով անբնակ: Վանքը սկսվում է վերակառուցվել 18-րդ դարի կեսերից: Հավանաբար, այս ժա-

¹⁷ Աբել վրդ. Մխիթարյան, «Պատմություն...», Թիֆլիս, 1856, էջ 26:

¹⁸ Նույնը, էջ 29:

մանակներում էր, որ վրաց Հերակլ թագավորը վերին Օիրակը նվիրում է պարսիկ Ղաֆրիման սուլթանին՝ իր թշնամիների դեմ տարած հաղթանակի համար: Սուլթանը բնակություն է հաստատում Արթիկում և այստեղից տեսնելով Հաֆիճի բարձրաբերձ եկեղեցին՝ նրա շուրջը կառուցում է աշտարակներ՝ թշնամիներից պաշտպանվելու համար: Այս մասին Ներսես Ե Աշտարակեցին իր մի գրությամբ վկայում է, որ ինքը դեռևս սարկավագ եղած ժամանակ Ղուկաս կաթողիկոսի օրոք՝ 1789 թ., այցելում է Հաֆիճա վանքը, երբ Օիրակը գտնվում էր մահմեդական տիրապետության տակ, և վանքի կառավարիչը նստում էր Արթիկում: Նաև ավելացնում է, որ չնայած վանքն ուներ միաբանություն, գտնվում էր աղքատ և քայքայված վիճակում: Այս վիճակում էր Հաֆիճա վանքը, երբ սկսվում են պարսկական մոր արշավանքները: Ադա Մահմադ խանը 1795 թ. արշավում է Օիրակի վրա: Ղաֆրիման սուլթանը, զգալով մոտավոր վտանգը, ապաստանում է Հաֆիճա վանքում: Սակայն խանի զորավար Քյալաբալան պարտության է մատնում սուլթանին՝ զգալի վնաս հասցնելով նաև Հաֆիճա վանքին: Հիմնահատակ կործանվում է Ս. Հարություն եկեղեցին: Խանի զորավարը հարձակվում է ամրոցի վրա, քանդում աշտարակները և հասնում արևելյան դռանը՝ մտադրվելով եկեղեցուն քարը չթողնել քարի վրա: Սուլթանը, տեսնելով նրա անգութ մտադրությունը, ընկնում է խանի ոտքերը և աղաչում-խնդրում խնայել գոնե եկեղեցին, որովհետև այլևս ապաստարան չէ: Խանը տեղի է տալիս և Հաֆիճը փրկվում է կործանումից: Ասպատակությունները շարունակվում են նաև Ադա Մահմեդի հաջորդ՝ Հասան խանի ժամանակ, երբ Օիրակի ամբողջ գյուղերը, քաղաքներն ու վանքերը (այդ թվում՝ Հաֆիճը) ամայանում են: Այդ ժամանակ է, որ ոմն Տեր Սարգիս երեց Օիրակացին, իր կնոջ մահից հետո հրաժարվելով աշխարհից, գալիս բնակություն է հաստատում Հաֆիճի վանքում, որտեղ և ժամանակի իշխանությունից վեղար է ստանում: Սա, ասում են, անգրագետ, անխիղճ և փառասեր մարդ էր: Նրա մոտ չար միտք է հղանում. որոշում է ջնջել նախնիների հիշատակն ու վաստակը հավերժացնող արձանագրությունները և մորերը գրելով՝ ամեն ինչ վերագրել իրեն:

Իր կատարած անօրեն գործերի համար Սարգիս Օուշտակը Էջմիածնի հոգևոր իշխանության կողմից հետ է կանչվում և այլևս Հաֆիճ չի վերադառնում: Հաֆիճը մնում է ամայի միջև որ սկսվում են Ռուս-պարսկական, ապա՝ Ռուս-թուրքական պատերազմները: 1827 թվականին ռուսական հաղթական բանակի զորամասերը դուրս են գալիս Ախուրյան գետի ձախ ափը և 1828 թ. հոկտեմբերի 1-ին գրավում Երևանը:

1827-1829 թթ. Ռուս-թուրքական և Ռուս-պարսկական պատերազմներում ռուսական զորքերը երկու կողմից էլ հաղթանակած դուրս եկան: Սրա արդյունքում կնքվեցին Թուրքմենչայի և Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագրերը, որոնք իրավունք էին տալիս քրիստոնյաներին վերաբնակվելու ռուսական պետության սահմաններում: Կարճ առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոս և Կարսի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Խաժակյանը, 90 հազար ժողովրդի գլուխ կանգնելով, գաղթեցին Արևմտահայաստանի գավառներից: Առաջինն ընտրեց Ախալցխա քաղաքն իր գավառով, իսկ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին վիճակվեց Օիրակը, որտեղ բազմաթիվ վանքերից 1830 թ. սրբազանն ընտրեց Հաֆիճի մեծատանը: Նույն տարում էլ նրա նախաձեռնությամբ և զլխավորությամբ Հաֆիճ է տեղափոխվում Հոռոմոսի վանքի միաբանությունը, որը իր հետ բերում է նաև

վանքի ամբողջ ունեցվածքն ու կայքը:

Ժողովրդի աջակցությամբ Տ. Ստեփանոս եպիսկոպոսն ձեռնամուխ եղավ վանքի մաքրման ու բարեկարգման աշխատանքներին: Գաղթականներից մեկի՝ տիկին Վարդիշաղ Մատակյանի բարերարությամբ մի գեղեցիկ փայտյա խաչկալ պատրաստվեց և դրվեց Ս. Աստվածածին եկեղեցում, իսկ հիշյալ եկեղեցին զարդարվեց իրենց հետ բերված եկեղեցական սպասքով: Հետո գաղթականների նվիրատվությամբ կառուցվեց վեց սենյակ, մեկ տնտեսական շենք և երկու ախոռ: Վանքը վերակենդանացնելուց հետո գաղթական ժողովուրդը, որ հաստատվել էր ինչպես վանքապատկան Ղփչաղ գյուղում, այնպես էլ շրջակա գյուղերում, սկսեց արտերի վարուցանքը և դաշտերի հունձքը:

Մինչ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը այսպես ժրաջանորեն կառավարում էր Հադիճի մենաստանն ու իր տեսչությանը հանձնված Ծիրակի գաղթականների հոգևոր գործերը, Բասենից գաղթում է Հասանաղալայի Ս. Աստվածածնի վանահայր և Բասենի առաջնորդ Պողոս վրդ. Ջալլադյանը՝ իր հետ վերցնելով նույն վանքի կայքն ու յոթ Վիրաց Ս. Աստվածածնի հրաշագործ պատկերը¹⁹: Նա, 1832 թվականին գալով Ծիրակ, հաստատվում է Մարմաշենի վանքում: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը, օգտագործելով իր առաջնորդական դիրքը, նպատակահարմար չի գտնում գաղթական ժողովրդին նույն վիճակի մեջ երկու վանք ունենալ, մանավանդ, որ Մարմաշենի վանքը սահմանի վրա էր և այնտեղից շատ հեշտ էր Ս. Պատկերը վերստին հետ տանել: Այս պատճառով էլ Հովհաննես Բ Կարբեցի կաթողիկոսը կարգադրում է Պողոս վարդապետին Ս. պատկերով և իր վանքի բոլոր սպասքով հանդերձ փոխադրվել Հադիճի վանք:

Հրաշագործ Ս. Պատկերի Հադիճ գալով վանքի հոչակն սկսում է օրըստօրե բարձրանալ: Գաղթական ժողովրդի և, մանավանդ, բասենցիների համար այս իրողությունը բավական մեծ հոգևոր մխիթարություն էր: Կարծես թե Բասենի վանքն էլ էր իրենց հետ գաղթել:

Հայտնի է, որ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը մեծ ազդեցություն ուներ ժողովրդի վրա և լավ համբավ՝ կառավարության մոտ, որով և նա գրեթե ամենակարող էր իր վիճակի մեջ: Այս հաստատում է այն փաստը, որ կառավարության հաստատած բարձրագույն կարգադրության (Պոլոժենիայի) 56-րդ հոդվածի ծանոթությունը ասում է, որ տաճկահայերի կառավարությունը պետք է լինի իրենց նախկին սովորության համաձայն Կարապետ և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսների տեսչության տակ՝ թեմակալ առաջնորդներից անկախ՝ միայն ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անմիջական իշխանության ներքո: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի այս մեծ արտոնությունն է պատճառ դառնում, որ Հովհաննես Բ Կարբեցին նրան իր վիճակից 1836 թ. տեղափոխում է Ծիրվանի թեմ՝ առաջնորդի պաշտոնով: Նրա փոխարեն Ծիրակի առաջնորդությունը տալիս է Նիկողայոս Մարուգյան եպիսկոպոսին, իսկ Հադիճի վանահայրությունը հանձնում է Պողոս վրդ. Ջալլադյանին: Այսպիսով թե ի՞նչ ապագա էր ծրագրել Հադիճի համար Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը իր առաջնոր-

¹⁹ Յոթ Վիրաց Ս. Աստվածածնի պատկերը ըստ ավանդության նկարել է Ղուկաս ավերարանից: Աստվածամոր սրբին հասցված յոթ ազգու վերքերը խորհրդանշում են Տիտուսի (Խաչի վրա) արքայապետած յոթ խոսքերը. 1. «Նայր, թող գորցայ, զի ոչ զիսն զինչ գործեն»: 2. «Աստուած իմ, Աստուած իմ, բնդէ՛ր թողեր զիս»: 3. «Այսօր բնդիս իցես ի դրախտին»: 4. «Ահա մայր, քո ահա որդի քո»: 5. «Ծարստի եմ»: 6. «Ամենայն ինչ կարարեալ է»: 7. «Նայր, ի ձեռս քո աւանդեմ զեղծի իմ»:

դության և վանահայրության ժամանակ, հայտնի չէ: Իսկ Երևանի գավառը, որ մինչ այդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի վիճակն էր և Հատիճայի թեմ էր համարվում, մտնում է հոգևոր կառավարության անմիջական իշխանության ներքո և վիճակային բոլոր տուրքերն ու հասույթները վճարում էջմիածնի գանձարանին, որով Հատիճը գրկվում էր իր հիմնական եկամտի աղբյուրներից: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը, չկարողանալով երկար մնալ իր նոր վիճակում, կրկին վերադառնում է Երևան, որտեղ 1841 թ. վրա հասած մահը խլում է նրան իր սիրելի ժողովրդից: Անյուն ամփոփվում է Ալեքսանդրապոլի հին գերեզմանոցում:

1841-ից հետո Հատիճի վանական գործերում որոշակի բարդություններ են առաջ գալիս: Երևանի հաջորդ Նիկողայոս եպիսկոպոսը Հատիճում Պողոս վրդ.-ի փոխարեն վանահայր է նշանակում Գրիգոր վարդապետ Ժամկոչյանին: Սրանք երկուսով, պայքարելով մեկը մյուսի դեմ, անընդհատ փոխարինում են միմյանց վանահայրության պաշտոնում: Եվ ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը չեն թողնում հիշատակության արժանի գործեր: Այս պատճառով է, որ 1849-ին Հատիճ վանք է գալիս Սինոդի անդամ Մակար վարդապետ Տեր-Պետրոսյանը²⁰:

Այս մասին պահպանվել է հետևյալ վավերագիրը.

«ՀՐԱՄԱՆ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՑ Ի Լուսաւորչական Հայոց Սինոդէ Էջմիածնի Հոգևոր կառավարութեան Հայոց Աղեքսանդրապօլու, ի Սինոդիս լուսն զգեկուցումն. Անդամ Սինոդիս Մակար վարդապետն Տէր Պետրոսեան յայտարարութեամբ ի 16ն Սեպտեմբերի անցեալ 1849 ամի համարաւ 13, յայտնեաց Սինոդիս թէ ի մեմաստանն Հատիճոյ Ս. Աստուածածնի դիմեն յամենայն կողմանց հայ և ռուս ուխտաւորք սոսկականք և աստիճանաւորք, և զի նոյն մեմաստանն է և եկեղեցի գեղջն Ղփչաղու, վասնորոյ ի հանդիսաւոր և յայլ աւուրս կատարեն ի մի և զմկրտութիւն ոչ յաւազանի, այլ ի մէջ տաշտից գիտականաց, վասն զի յաւուրց անտի հիմնարկութեան յիշեալ մեմաստանի չիք ի միջին տաճարի շինեալ աւագան մկրտութեան, ուստի խնդրեաց վասն առարկայի զսնօրէնութիւն սորին: Յետ որոյ Սինոդս ի 14ն Յունիսի անցեալ 1850 ամի հ. 857, հրամանագրեաց հոգևոր կառավարութեան իւրոց Աղեքսանդրապօլու, զի եթէ չիցէ տակաւին շինեսցի տաճարին Հատիճոյ Ս. Աստուածածնի աւագան մկրտութեան պատշաճավայել ձևով յեկեղեցիս քաղաքին Աղեքսանդրապօլու առնել ծանուցումն ի լուր բարեպաշտօն ժողովրդականաց, այլ ի գործ դնել զյորդորական եղանակս առ նոյն վախճան, զի այն աւագան շինեսցի աստուածահանոյ, նուիրանօք միոյն կամ բազմաց ի նոցանէ ի յիշատակ կենդանեաց և ննջեցելոց իւրեաց, և զհետևանցէ յայտնել Սինոդիս: Առ այս հոգևոր կառավարութիւնդ ի 20ն Յունիսի անցելոյ համարաւ 187, ծանուցանէ թէ ըստ յորդորանաց կառավարութեանդ Հատիճոյ գեղջ բարեպաշտօն տիրացու Մինասն Յարութիւնեանց կառոյց զայն աւագան ի սեփականութեանց իւրոց գեղեցկաշէն ձևով երեք պատշաճավայել կաթողիկէիք ի յարմարաւոր տեղոյ ի միջի տաճարին և զնորաշէն կաթողիկէսն այնորիկ զարդարեաց երեք արծաթեայ ճաճանչաւոր խաչիք Աղեքսանդրապօլեցի զինեվաճառ Սահակն Սիմօնեան օժանդակութեամբ քանի մի հոգեւէր տիրացուաց. ըստ այսմիկ և Սինոդս օրագրութեամբ ի 14ն 1850

²⁰ Ներառւալում Մակար Ա կաթողիկոս ամենայն հայոց (1885-1891 թթ.):

ամի եզրակացույց. Զվերտողեալ աստուածահաճոյ ծառայութիւնս ի վալելչութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ գտեալ արժանի շնորհակալութեան, ի կողմանէ Սինօդիս գրեալ յանուն տիրացու Մինասայ ի Սահակայ Սիմէօնեան զառանձին թուղթս օրհնութեան ըստ սովորական կարգին, զոր և առաքել ընդ հրամանագիր ի հոգևոր կառավարութիւնդ Աղեքսանդրապօլու յաղագս տալոյ ըստ պատկանելոյն զայս օրագրութիւն Սինօդս մատուց վեհափառ ատենապետի իրում վասն ստորագրութեան, այլ նորին սրբութիւնն չհաճեալ ընդ ի վերայնոյն իսկ օրագրութեան արարեալ է զայս օրինակ մակագրութիւն. «Որպէս և երևի ի ամին օրագրութեան, թէ այն աւագան կառուցեալ է երեք գմբէթաւոր կաթողիկէիք, այդ է նոր սովորութիւն բազմաբամբաս յախտեան, վասնորոյ հրաւիրեմ վճարել յարդեանց Աթոռոյ զծախսն վասն այնորիկ և քակել զայն նորաձևութեամբ աւագան: Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ներսէս»: Վասն որոյ ըստ հրամանի ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՅԵՑԻՆ: Զվերտգրելոցն տալ գիտել հոգևոր կառավարութեանդ Աղեքսանդրապօլու առանձին հրամանագրութեամբ, պատուէրով դմին կատարել իսկութեամբ զվերտողեալ մակագրութիւն վեհափառ Հայրապետին, յետ որոյ ի նորոյ շինել յարդեանց եկեղեցւոյն զնոր աւագան ըստ նախաւանդ ձևոյն Հայաստանեայց Ա. Եկեղեցւոյ, ի միջի որոյ տաճարին յաւագ դասուն: Ի Տճ փետրվարի 1851 ամի: Յիսկականին ստորագրեալ են անդամ Սինօդի Մակար վարդապետ Տէր Պետրոսեանց: Ի պաշտաման ատենադպրի Յ. Սիմէօնեան»²¹:

Նա մի առանձին հայտարարությամբ գրում է Սինոդին, որ անկարգ վիճակում է տեսել վանքի ել և մուտքի մատչանքները և հավաստի է, որ Գրիգոր վրդ. Ժամկոչյանը անհոգատար է գտնվել իր վանահայրության ժամանակ: Ուստի իր ներկայությամբ Մակար վարդապետը նորից ցուցակագրել է տալիս վանքի արտաքին և ներքին ունեցվածքն ու սպասքը: Տաճարի իրերը ցուցակով ի պահ է տալիս Գրիգոր վարդապետին՝ իր ստորագրությամբ և միևնույն ժամանակ հրաժարեցնում է Գրիգոր վարդապետին լուսարարության պաշտոնից՝ նրա փոխարեն ժամանակավոր նշանակելով տիրացու Մինաս Հարությունյանին: Իսկ վանքի արտաքին կայքն ու ունեցվածքն հանձնում է երեք վերակացուներին: Գրիգոր վրդ. Ժամկոչյանը իր կատարած գործերի քննության համար գնում է Էջմիածին, սակայն 1850 թ. ճանապարհին՝ Օշական գյուղում, վախճանվում է և թաղվում այնտեղ, որից հետո քննությունը մնում է անորոշ: 1849 թվականից հետո Պողոս վարդապետը միայն անունով է հիշատակվում որպես վանահայր կամ յոթ Վիրաց Ա. պատկերի լուսարար, որովհետև բոլոր տնտեսական գործերի ղեկավարությունը հոգևոր կառավարության հրամանով հանձնված էր աշխարհական երեք վերակացուների ձեռքը: Նրանք՝ Արթիկցի Տէր Նահապետը, Մահմուտջուխցի Բերոբ Հերթեկցյանը և Ղվչաղցի Հովհաննես Թոմասյանն էին վանքի տերն ու տնտեսը:

Հառիճի վանքը հռչակավոր ուխտատեղի էր դարձել 1830 թվականից, իսկ երբ յոթ Վիրաց Աստվածածնի հրաշագործ Ա. պատկերը հանգրվանեց Հառիճա վանքով, ավելի շատացավ ուխտավորների թիվը: Հայերի հետ միասին ուխտավորաբար Հառիճ էին գալիս նաև քրդերը: Լինելով հնադարյան սրբավայր՝ Հառիճը հասարակաց ուխտատեղի էր:

²¹ Կ. Կոստանյան, «Վաթիճայի վանական քնկերության հիշարկարանն ու հաշիվը...», Աղեքսանդրապոլ, 1909, էջ 177-178:

Այս էր, որ քրիստոնեական սիրով իրար էր միացնում ու Աստծո սեղանի առաջ հավասարեցնում վանք եկած մեծին ու փոքրին, հարուստին ու աղքատին, գյուղացուն և քաղաքացուն: Ուխտավորների բերած առատ և ճոխ մվերներն ու ընծաները, դառնալով իբրև ընդունելի պատարագ Աստծո համար, շենացնում և պայծառացնում էին մենաստանը: Սակայն այս ամենին զուգահեռ մենաստանը շատ կարևոր նորոգությունների կարիք էր զգում, որի համար անհրաժեշտ էր ժողովրդի և դարի պահանջների համընթաց գործունյա միաբանության ստեղծումը:

Տաճարները մնացել էին առանց սալահատակի, տանիքների անցքերը փակող չկար, որպեսզի անձրևի կաթիլներից չթրջվեն աղոթողները: Ուխտավորները, ամեն անգամ գալով, նույն փլատակներն էին տեսնում, նույն կուտակված աղբը և տաճարների վտանգավոր ճեղքերն ու խարխուլ տանիքները: Նշանակված վերակացուներին չէր էլ մտահոգում վանքի այս վիճակը: Սակայն այս տխրալի վիճակը ծանր ազդեցություն թողեց տարին մի քանի անգամ այստեղ ուխտի եկող Ալեքսանդրապոլի մի խումբ բարեպաշտ երիտասարդների վրա, որոնք մեծ մասամբ դպրոցական դասընկերներ էին: Այդ երիտասարդներն էին՝ Աղաբեկ Նազարեայան Տիգրանյանցը, Սահակ Սիմեոնյանցը, Գրիգոր Հակոբյանցը, Հարություն Հարությունյանցը, Գրիգոր Սիմոնյանցը, Ստեփանոս Բաղրամյանցը, Սիմոն Թումանյանցը, Աղաբեկ Հոհաննեսյանցը, Գրիգոր Վիքլյանցը և Բարսեղ Խան Աուշյանցը: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը, իբրև բարի օրինակ, նրանց և մանավանդ Հովսեփի հոգու մեջ արթնացրել էր ջերմեռանդություն դեպի եկեղեցին: Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի մահից հետո երիտասարդների վրա մեծ ազդեցություն է գործում Ալեքսանդրապոլի ավագ եկեղեցու լուսարար տիրացու Պետրոս Կոստանյանը²², որը Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի սիրելին էր:

ՆԱԽԻՃԱ ՎԱՆՔԻ ԿԱՎԱԾՔՆԵՐԸ ՆԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ՆՎԻՐԱՏՈՒՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ ՏԱՐԲԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Այգիք երկու՝ յԱրուն վերին, (յայժմեան Թալիշ) ի թաղն Խաչկանց, և Հնձան նոցին՝ նուիրեալ ի Սուրբ Գրիգոր Հառիճոյ՝ յԱստուածատրոյ յումեմնէ, յառաջնորդութեան հայր Պետրոսի, ի թուին ՈԽԵ (1196):

Մոկորիս անուն գիւղ մերձ ի սոյն գիւղս (այժմեան Պարնի գիւղ). իւրով ամէն հողով, ջրով և սարովն, սեպհական կալումս Զաքարեայ Սպասալարի, որպէս և հետագայք:

Զրադաց մի՝ ի գետիկ, որ դիւադաց կոչի, ասէ:

Զրադաց մի յԱնի, ի Գլի ձորին: Պարտէզ մի Ծաղկոցաձոր: Այգի մի՝ ի Թալին: Այսոքին ամենայն յիշատակ հոգւոյ Սպասալարին Զաքարեայ՝ նուիրեալ ի սուրբ ուխտն Հա-

²² Պեպրոս Կոստանյանը հայրն էր Նովսեփ Կոստանյանի: 1848 թ. Նիկողայոս եպիսկոպոսի ձեռամբ քահանայական ասպիճան է սրանում, իսկ 1852 թ. նշանակվում է հոգևոր կառավարության անդամ՝ միևնույն ժամանակ վարելով Ս. Յոթ Վերքի լուսարարության պաշտոնը: Այդ ժամանակ Յոթվիրաց Ս. պապկերը փեղափոխվել էր Ալեքսանդրապոլի Ս. Աստվածածին ավագ եկեղեցին:

ոհճոյ 'ի սնունդ միաբանակցաց և 'ի կառավարութիւն վանացն, յաւուրս հայր Պետրոսի յիշելումն 'ի վեր անդր: 'ի թուին ՈԾ. (1201):

Այգի մի 'ի Փարպի. և

Այգի մի ևս 'ի Տաճատադեղ (թուի յայժմեան Ագարակ). նուիրեալ յիշատակ ի վաչէ իշխանէ և յամուսնոյ նորա ի Մամա Խաթունէն, ի հիմնադրաց տեղերու վանացն որ վանաց յԱրագածոտն, յառաջնորդութեան Գրիգոր վարդապետի 'ի թուին, ՈՀ (1221):

Այգի Եւագրի որդւոյն գնեալ յԵրեւան ի Մխիթարայ յումեմնէ և յիշատակեալ ուխտիս յաւուրս տէր Յովհաննու. ի թուին ՈՀԳ. (1224):

Այգի Խուպասարեաց մին 'ի որից՝ գնեալ ի Տիրատրոյ յումեմնէ և տուեալ 'ի յիշատակ Հառիճոյ յաւուրս վերնոյն Համազասպայ, անթիւ:

Զիթհանք մի շինեալ յօգուտ վանացն՝ յիշխութլու անուն բարեպաշտ յումեմնէ, ի թուին ՉԶԳ (1334):